

60 к.

Тарас
Шевченко

БУКВАР

Тарас Шевченко

БУКВАР ПІВДЕННОРУСЬКИЙ 1861 року

До книжки увійшли фототипічне видання «Букваря южнорусского 1861 року», укладеного і виданого Т. Г. Шевченком, тексти для читання з нього в сучасній транскрипції, розповідь про історію і драматичну долю першовидання, про педагогічні погляди та просвітницькі задуми Кобзаря, про його щирі любові до дітей. Видання ілюстроване фоторепродукціями картин та малюнків Т. Г. Шевченка.

Вступне слово *Олесь Гончар*

Післямова *Володимира Яцюка*

Фоторепродукції *Віктора Стельмаха*

Обкладинка *Вадима Вересюка*

Редактор-упорядник *М. М. Ілляш*

Видавництво складає щирі подяку
письменникові, академікові *Олесю Гончару*,
працівникам Державного музею *Т. Г. Шевченка*
та Інституту літератури ім. *Т. Г. Шевченка*
АН України за діяльну поміч у підготовці
цього видання.

Для молодшого
та середнього шкільного віку

БАТЬКО ТАРАС — ДІТЯМ УКРАЇНИ

Тарас Шевченко постає перед нами не лише неперевершеним генієм української поезії, не лише загальноновизнаним майстром у сфері маярства, він був також великим просвітителем свого народу. Цю свою просвітительську місію Шевченко усвідомлював глибоко і звершував її послідовно — до останнього постуку серця.

Коли ж Тараса не стало, традиція його не обірвалась: писати для дітей, трудитися на ниві народної освіти вважали для себе честю Іван Франко і Михайло Коцюбинський, Леся Українка і Борис Грінченко, Олена Пчілка і Степан Васильченко, — власне, всі наші славетні класики. Вони, як ніхто, усвідомлювали історичну значність своєї праці для зневоленої України, для її майбутніх поколінь.

«Буквар південноруський», упоряджений Шевченком для українських недільних шкіл, був улюбленою працею нашого національного генія, його прощальною, лебединою піснею, яку він посилав з похмурих берегів Неви далекій своїй Україні, її дітям, її прекрасному юному цвіту, в чиему достойному майбутті поет вбачав і своє власне безсмертя.

Гуманізм Кобзарєвої творчості, щире його людинолюбство, здається, найповніше виявляло себе саме в ставленні до дітей. Найласкавіші слова, найніжніші порухи серця поет адресував саме їм, своїм юним, знедоленим друзям. «А я в попу обідала, — сирітка сказала...» Кого з нас іще з дитячих літ не проймав цей щемливий рядок, кого не хвилював своєю безхитрісною емоційною правдою, що нею тільки й могло похвалитися на Великдень до краю зuboжене чиесь дитинство.

Батьком нації називали Шевченка дорослі, і хоч дитячому розумінню збагнути глибокий сенс цього вислову, можливо, було ще й не під силу, однак всюди, де тільки Тарас Григорович з'являвся, малеча інтуїтивно тяглася до нього, линула зусібіч, як до свого захисника, до свого надійного доброго духа. Своїм почувався поет серед кріпацьких дітей рідної України, в роки заслання, десь біля нужденної кочівницької юрти, він з любов'ю малював зубожених зіркооких казахчат, в родині пітерських художників та меценатів діти одразу вказували вусатому Тарасові свою приязнь і найчистішу довіру.

В особі дитини-малолітка Шевченко поважав передовсім людину, хай ще недосвідчену, але душею повноцінну, здатну збагнути те, що відкриється їй лише в пору зрілості, — збагнути і смутки людські, і біль, і страждання дорослих. Людина в своєму дитячому віці часто сягає духовного розвитку значно раніше, аніж це деколи уявляється дорослим. Тараса Шевченка — і як поета, і як художника — найбільше, мені здається, приваблювала чистота юної душі, ідеал людини, ще не знівченої життям. Юна сила народу, його весняна прорість, його незрадлива надія — ось ким були для Тараса його юні друзі, ось із яких почуттів виник Шевченків передсмертний «Буквар».

У цій невинній просвітницькій книжечці, призначеній для широкого загалу, казенна бюрократія уздріла одразу щось крамольне, ще один намір поета «вызывать снова к отдельной жизни малороссийскую народность». Ясна річ, був і такий намір — навчати дітей, навчати їхніх батьків, і таким чином піднести сколонізовану націю до вищого рівня освіченості. Але що ж у цьому було гріховного? Тільки дика деспотична імперія, що воліла тримати народи у вічній темряві й безправстві, могла вбачити кримінал у найприроднішому прагненні інтелігента ширити серед людності світло знань і науки.

Тупорилі тодішні держиморди (нічим не кращі за нинішніх імперських вислужників) навіть не помітили, що вкомпонований Шевченком той маленький «Буквар» наскрізь був

перейнятий гуманним духом християнського вчення, духом тисячолітніх апостольських заповідей, на мудрій моралі яких віки й віки ґрунтується життя цивілізованих націй!

Серед вульгарних соціологів чимало було охочих, вихопивши окремі гнівні рядки з «Кобзаря», зображувати їх автора співцем сокири, підбурювачем голоти до кровопролиття, до помсти й нещадної міжнаціональної ворожнечі.

Чи варто вірити цьому? Чи варто узагальнювати те, що, можливо, було мовлено в мить розпуки й нестерпної кривди?

Маємо до того ж пам'ятати, що Шевченко був сином волелюбного козацького краю, його душа з дитинства волила проти рабства, не терпіла будь-якої наруги, національної образи й повсякденних принижень, що випадали на долю уярмленої людини. Тим-то поет-бунтар славив героїку козацьких походів, звеличував лицарську честь тих, що готові були вмерти за свободу, до того ж — за свободу для всіх (згадаймо хоча б прометеївську його поему «Кавказ»).

Однак хто ще з такою силою пристрасті, як Шевченко, звеличив мирну добротворчу працю людини, красу патріархальної злагоди й доброжитності? Хіба «Садок вишневий коло хати», цей світовий поетичний шедевр, не виповів нам, якою виділась поетові його заповітна, глибоко людяна мрія? Зрештою, хто так глибоко проникав у саму природу щастя людського, яке неможливе без вольної волі, без пошани дітей до батьків, без здруженості в громаді, в сім'ї, без гармонійного єднання людини з природою, цим найвищим даром Божим?

Мудрий гуманізм Шевченка дає нам право ставити його ясновидство нарівні з прозріннями таких великих гуманістів людства, як Сковорода, Руссо, Лев Толстой, котрі задовго до наших днів збагнули мудрість простого, згармонізованого з природою життя і не раз попереджали нащадків від згубності людської захланності, хижацького невиситенного споживацтва, від непомірних апетитів тих, «хто за край світа заглядає», а у відповідь одержує цей лиховісний Чорнобиль, що так суворо остерігає сучасну цивілізацію від технічного

переситу, від легковажного самоотруєння планети, здатного призвести до загибелі всього живого на землі.

Отже, уважніше припадайте, діти України, до мудрої Тарасової книги, вчитуйтесь у її молитви й думи, а батьки ваші, допомагаючи вам осягати глибини нарешті відкритої для кожного духовності, ставатимуть і самі мудріші, добріші й дружніші, а наша новітня воскресаюча до життя Україна разом порадується за всіх вас — своєю красою, своєю надією!

ОЛЕСЬ ГОНЧАР

„Якби Бог поміг
оце мале діло зробиць,
що велике
само в зробилося“

М. Шевченка

вирину, від могого самого руху пачисти, дзвеніть
вирину до загуби алого жового на землі.

Оце, рідні, припадайте, діти України, до мудрої та
милосердної, аніж у в молитви в душі, а бачити в
додатковому дам окраси глибоки маршів відкритої до
жового душою, ставити і в мідній, добрий в
дружній, а наша мідна окраса до життя України
разом парадують за вогнем, до вогню, свою падає

ОЛЕСЬ ГОРІЛА

„Якщо в нас
єсть мідна окраса
то в нас
єсть вогонь“

О. Горіла

БУКВАР

Ю Ж Н О Р У С С К І Й.

1861 року.

САНКТИПЕТЕРБУРГЪ.

ВЪ ПЕЧАТНІ РОКШОУЛДЕНА И НО.

ПЕЧАТАТЬ ПОЗВОЛЯЕТСЯ.

С.-Петербургъ, 21-го Ноября 1860 года.

Ценсоръ Архимандритъ ФОТІЙ.

Ценсоръ В. БЕКЕТОВЪ.

Составилъ Тарасъ Шевченко.

ВЕЛЫКА АЗБУКА.

А Б В Г Д Е Ж З И Й К Л
М Н О П Р С Т У Ф Х Ц Ч
Ш Щ Ъ Ы Ь Я Э Ю Я Ө Ү

МАЛА АЗБУКА.

а б в г д е ж з и й к л м н о
п р с т у ф х ц ч ш щ ъ ы ь
ѣ э ю я ө ү

Л Щ М Н О П

Ч Т К Ъ Ш Ъ

Ъ Е Х И Ё Ц

Й Ж Ф В У Я

Р А Д Э Ю Ы

З У І Г Б С

1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

ОКЛАДЫ.

Стихъ первый.

Чи-е що луч-че, кра-ще въ сві-ти,
Якъ у-ку-пи жи-ты,
Зъ бра-томъ доб-рымъ доб-ро пѣв-не
По-знать, не-ди-лы-ти.

Стихъ другій.

По-мо-лю-ся Гос-по-де-ви
Сер-цемъ о-ди-нд-кымъ
И-на злыхъ мо-ихъ по-гля-ну
Не-злымъ мо-имъ ѡ-комъ.

Стихъ третій.

Спа-сы ме-нѣ, по-мо-лю-ся
И вос-по-ю знд-ву, —
Тво-и бла-га чи-стымъ сер-цемъ
Псал-мѣмъ тѣ-химъ, нѣ-вымъ.

Стихъ четвёртый.

Го-спѣдъ лю-бить сво-и лю-де,
Лю-бить, не-ѡ-ста-вить
До-жы-дѣ-е, по-ки прав-да
Пе-редъ ны-ми ста-не.

Стихъ пятый.

Влѣд-лять дѹ-шу прѹ-вед-ны-чу,
 Кровь дѣ-бру о-суд-ять,
 Мы-ни Го-спѣ-дѣ при-ста-ны-ще
 За-ступ-ны-комъ бу-де.
 И воз-дасть имъ за дѣ-ла ихъ
 Кро-ва-ви лу-ка-ви,
 По-гѹ-быть ихъ, и ихъ сла-ва
 Ста-не имъ въ не-сла-ву.

Стихъ шестой.

Пса-лѣмъ нѣ-вый Го-спо-де-ви
 И нѣ-ву-ю сла-ву
 Вос-по-ѣмъ чест-нымъ со-бѣ-ромъ
 Сер-цемъ не-лу-ка-вымъ,
 Во-псал-тѣ-ри и тѣм-па-ни
 Вос-по-ѣмъ бла-га-я,
 Я-ко Богъ ка-ра не-пра-выхъ
 Пра-вымъ по-ма-га-е,
 Пре-по-дѣб-ні-и во сла-ви
 И на тѣ-хихъ ло-жахъ
 Ра-ду-ют-ця, сла-во-слад-лять
 Хва-лятъ и-мя Бѣ-же.

ПСАЛОМЪ СXXXII.

Чи е що краще, лучче въ свѣти
 Якъ у купи житы
 Зъ брѣтомъ добрымъ, добро певне
 Пожыть не дилыти?
 Яко миро добро-вѣнне
 Зъ головы чесной
 На бѣроду Аарѣню
 Спадѣе росѣю,
 На гапѣвани ометы
 Ризы дорожы;
 Або росы Ермонскіи
 На святіи гѣры
 Высѣкіи Сіѣнскіи
 Спадѣють, и творять
 Добро тварямъ земнорѣднымъ
 И земли и людемъ . . .
 Оттѣкъ брѣтивъ благихъ своихъ
 Господь не забуде.
 Воцаритця въ дому тѣхимъ
 Въ семьи тѣй вѣлѣкій,
 И пошлѣ имъ добру дѣлю
 Одъ вѣка до вѣка.

МОЛІТВИ.

Ісусъ Христѣсъ, сынъ Божій святымъ духомъ, воплощенный одъ пречистой и пренепорочної дѣвы Маріи, научавъ людѣй беззаконныхъ слову правды и любви, единому святому закону. Людѣ беззаконніи не нѣлы вѣры егѣ искреннему святому слову, и распяты егѣ на Хрестѣ мѣже разбѣйниками, яко усябѣныя и Богохула. Апѣстола, святіи ученики его рознесли по всѣй землѣ слово правды и любви, и егѣ свяую Молѣтву.

Отче нашъ, ѣже еси на небесѣхъ! да святѣтся ѣмя Твое, да прѣидеть царствіе Твое, да бѣдетъ воля Твоя, яко на небеси и на землѣ. Хлѣбъ нашъ насущный даждь намъ днѣсь и остави намъ долги наша, яко же и мы оставляемъ должникомъ нашимъ и не введи насъ во искушеніе, но избави насъ отъ лукаваго.

Яко Твое есть царство, и сила, и слава во вѣки. Аминь.

Шѣрилось и шѣрилось святѣе слово Христѣ, на опоганеній землѣ. Огнемъ и кровію людскѣю очѣстилося, яко злато въ горныли тѣе святѣе Божее слово, алѣ своимъ святымъ тихимъ, яснымъ свѣтомъ, тойдижъ ослипыло ѣчи людѣй поганныхъ; найшлысь лжѣ-учители и лжѣ-прорѣки. Той ди, въ 315 рѣку, по воплощеніи сына Божія, въ гѣроди Никѣи зѣбралысь присвѣтери и епископы, ревнители святѣи Христѣвои заповѣди, и одностайне, одиодушне, написала Хрестіанамъ символъ вѣры.

Вѣрую во единого Бога, Отца, вседержителя Творца небу и землѣ, видимымъ же всѣмъ и невидимымъ; и во единого Господа Ісуса Христа, сына Божія единородного, Іже отъ Отца рожденнаго прѣжде всѣхъ вѣкъ, свѣта отъ свѣта, Бога истинна отъ Бога истинна рожденна, несотворенна, единосущна Отцу, Имже вся быша, насъ ради человекъ, и нашего ради спасенія, спѣдшаго съ небесъ, и воплотившагося отъ Духа Свята и Маріи Дѣвы, и вочеловѣчашася; распятаго же за ны при Понтий-

стѣмъ Пилатѣ и страдавши, и погребѣнна;
и воскресшаго въ третій день по писаніемъ;
и возшедшаго на небеса, и сядущаго одеснью
Отца; и паки грядущаго со славою, судити жи-
выхъ и мёртвыхъ, Его же Царствію не бу-
детъ конца; и въ Духа Святаго, Господа жи-
вотворящаго, Иже отъ Отца исходящаго, Иже
со Отцемъ и Сыномъ споклоняема и славима,
глаголавшаго Пророки; во и единую, святую;
соборную и Апостольскую Церковь; исповѣ-
дую едино-крещеніе во оставленіе грѣховъ.
Чаю воскресенія мёртвыхъ, и жизни будущаго
вѣка. Аминь.

Беззаконіе и неправда вкрались знову въ
душу людскую, и Правдоучители сховались въ
дѣбри и вертепы; побудовали собі скиты,
кѣли, и святіи монастыри; и въ своему свя-
тому пристаныщи молились Богу; и иноди пода-
вали святѣе правды слово беззаконнымъ темнымъ
людямъ. Той ди, коло 372 року, въ тихій своїй
кѣли, озвѣсився за слово Христовѣ Эдесскій ді-
яконъ Ефремъ Сиринъ, и поучая людей и въ

Церкви и на улиці, яко заповидь Христову пе-
редавъ намъ свою святую молитву.

Господи и владыко живота моего! Духъ празд-
дности, унынія, любоначалія и празнословія не
даждь ми.

Духъ же цѣломудрія смиренномудрія и тер-
пѣнія, любви даруй ми рабу Твоему.

Ей Господи Царю даруй ми зрѣти мой
прегрѣшенія и не осуждати брата моего, яко
благословенъ еси во вѣки вѣковъ. Аминь.

РУКОПИСНА АЗБУКА, ВЕЛЫКА.

А Б В Г Д Е Ж З И Й К
 Л М Н О П Р С Т У
 Ф Х Ц Ч Ш Щ Ъ Ы Ь Я
 Ґ Ю Я Ө Ҫ

РУКОПИСНА АЗБУКА, МАЛА.

а б в г д е ж з и й к л м н
 о п р с т у ф х ц ч ш щ ъ ы
 ь ґ ҕ ю я ӧ ӡ

Де есть добри люди,
 Тамъ и правда буде,
 А де кривда буде,
 Тамъ добра не буде.

Аще кто речеть яко люблю Бога, а
 брата своего ненавидитъ — ложь есть!

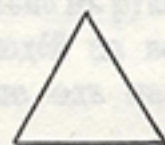
Иоанна XXIV, 20.

ЛИЧБА.

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10.

100. 1000. 10000. 100000. 1000000.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
2	4	6	8	10	12	14	16	18	20
3		9	12	15	18	21	24	27	30
4			16	20	24	28	32	36	40
5				25	30	35	40	45	50
6					36	42	48	54	60
7						49	56	63	70
8							64	72	80
9								81	90
10									100

ДУМА ПРО ПЫРЯТИНСКОГО ПОПОВИЧА
ОЛЕКСІЯ.

На синьому морі, на билому камені
Ясненькій соколю жалібно квиліть, проквыляе.
Смутно себе має, на синьє морє спільна по-
глядає,

Що на синьому морі не добре щось-починає:
Що на нєби вси зєри потмарило,
Половина місяця вь хмари вступило;
А изь низу буйный витерь повиває,
А по синьому морю супротивну хвилю поднимає,
Судна козацькі на три часті розбиває:

Одну часть взяло,
Вь землю Агарьску занесло;
Другу часть гирло
Дунайськее пожерло;
А третя — деж ся-має?
Вь синьому морі потопає! —

При той часті бувъ Грыцько Зборовський,
Отаманъ козацькій запорозькій.

Той по судну похожає, словами промовляє:
„Хто-сь мєжъ нами, панове, великій грихъ на
собі має,

Що-сь дуже зля хуртовина на насъ налягає;
Сповідайтесь, брати, милосєрдному Бєгови,
Синьому морєви, и мени отаманови кошовому!
Вь синьє морє впадайте,
Вийська козацького не губите!“

То козаки тєе зачували,

Та й вси замовчали:

Бо вь грихахъ себє не знавали.
Тільки обизвався писарь вийськовий,
Козакъ лейстровий,
Пыратинский поповичъ Олексій:

„Добре вы, братця, учините,
Менє самого возьмите,
Мені чорною китаїбою очи завяжіте,
До шми билий камень причепіте,
Та й у синьє морє зопхніте!
Нехай бѹду одинъ погибати,
Козацького вийська не збавляти!“

То козаки тєе зачували,

До Олексія поповича словами промовляли:
„Ты-жъ святєе письмо вь рѹки берешъ, читаєшъ,
Насъ простѹхъ людєй на все добре навчаєшъ:
Якъ же найбільше одъ насъ на собі грѹхѹ
маєшъ?“

„Хоча святєе письмо я читаю,

Васъ простѣхъ людей на все добре навчаю;
 А я все самъ недобре починаю.
 Якъ я изъ города зъ Пырітина, панове, ви-
 їзжавъ,
 Опрощенья зъ пан-отцемъ и зъ пані-маткою
 не бравъ;
 И на свого старшого брата великій гнівъ по-
 кладавъ,
 И близькихъ сусидивъ хліба й соли безневинно
 збавлявъ;
 Диты малій, вдовы старій стрѣменемъ у грѣды
 пшовхавъ;
 Безпечно по улицяхъ конемъ гулявъ;
 Противъ церкви, дому Божого, произжавъ —
 Шапки зъ себе не знімавъ.
 За те, панове, великій грихъ маю.
 Теперъ погибаю!
 Не есть се, панове, по сынему морю хвіля
 вставае;
 А есть се — мене отцѣвська й материнська
 молѣтва карае!
 Колибъ менѣ ся
 Хуртовина злая
 Въ морі не втопила,
 Одъ смерті молѣтва боронила;

То знавъ бы я отця й матір шановати, по-
 важати!
 То знавъ бы я старшого брата за ридного
 батька почитати;
 И сестру ридненьку за неньку у себе мати!“
 То якъ ставъ поповичъ Олексій грихи свой
 сповидати;
 То стала злая хуртовина по сынему морю
 стихати;
 Судна козацькій до-горы, якъ рукамы, пидыймала;
 До Тендера острова прибывала.
 То вси тойди козаки дивомъ дывовали:
 Що по якому сынему морю, по быстрой хвилі
 потопали;
 А ні одного козака зъ-межи війська не втерали!
 Отъ - же тойди Олексій Поповичъ изъ судна
 выхожае,
 Бере святее писмѣ въ руки, читае,
 И всихъ добрыхъ людей на все добре навчае,
 До козакѣвъ промовляє:
 „От-тымъ бы-то, панове, треба людей по-
 важати,
 Пан-отця и пані-матку добре шанувати!
 Бо котрый чоловікъ тее уробляє,
 Повикъ той счастья собі мае,

Смертѣльный мечъ того минѣе,
Отцѣва й матчина молѣтва зо-дна моря выймае;
Одъ грихѣвъ смертѣльныхъ дѣшу откупѣе;
На полі й на морі на помочъ помагае!“

ДУМА ПРО МАРУСЮ ПОПИВНУ БОГУСЛАВКУ.

Що на сѣнѣму морі,
На камени билѣнькому,
Тамъ стояла темниця каменная.
Що у тій-то темниці пробувало симъ-сотъ ко-
закѣвъ,
Бѣдныхъ невѣльничѣвъ.
То вони тридцѣть литъ у невѣли пробувають,
Бѣжого свѣту, сѣнца правѣдного у вѣчи собѣ
не выдають.

То до ихъ дѣвка бранка,
Маруся, попівна Богуслава,
Прихождае,
Словами промовѣе:
„Гей козаки,
Ви, бѣдніи невѣльничѣ!
Угадайте, що въ нашіи земли Христѣянскій за
дѣнь тепѣра?“

Що тоді бѣдніи невѣльничѣ зачувѣли,
Дѣвку бранку,
Марусю, попівну Богуславу,
По рѣчѣхъ пизнаваѣли,
Словами промовѣли:
„Гей ты дѣвка бранко,
Марусю, попівно Богуславо!
Чѣму мы мѣжемо знѣти,
Що въ нашіи земли Христѣянскій за дѣнь тепѣра?
Що тридцѣть литъ у невѣли пробуваеми,
Бѣжого свѣту, сѣнца правѣдного у вѣчи собѣ
не видаеми.
То мы не мѣжемо знѣти,
Що въ нашіи земли Христѣянскій за дѣнь те-
пѣра.“
Тоді дѣвка бранка,
Маруся, попівна Богуслава,
Тѣе зачувае,
До козакѣвъ словами промовѣе:
„Ой козаки,
Ви, бѣдніи невѣльничѣ!
Що сѣгодня у нашіи земли Христѣянскій Ве-
ликѣдная субѣта,
А заўтра свѣтій празникъ, роковий дѣнь Ве-
лыкъ - дѣнь.“

То тоді то козаки тее зачували,
 Бїлымъ лыцємъ до сырби земли припадали,
 Дівку бранку,
 Марусю, попивну Богуславку,
 Клялі-проклинали:
 „Та бодай ты, дівко бранко.
 Марусю, попивно Богуславко,
 Щастя й доли собі не мала,
 Якъ ты намъ святый празникъ, роковий день Ве-
 лыкъ-день сказала!“

То тоді дівка бранка,
 Маруся, попивна Богуславка.
 Тее зачувала,
 Словами промовляла:
 „Ой козаки,
 Ви, бидни невольники!
 Та не лайте мене, не проклинайте;
 Бо якъ буде нашъ панъ Турецкый до ме-
 чети виізжаты,
 То буде мені, дівци бранци,
 Маруси, попивни Богуславци,
 На руки ключи отдавати;
 То буду я до темниці приходяты,
 Темницю видмикати,

Васъ всихъ, биднихъ невольниківъ, на волю
 выпускаты.“

То на святій празникъ, роковий день Ве-
 лыкъ-день,
 Ставъ панъ Турецкій до мечети виізжаты
 Ставъ дівци бранци,
 Маруси, попивни Богуславци,
 На руки ключи отдавати.
 Тойді дівка бранка,
 Маруся, попивна Богуславка,
 Добре дбае —
 До темниці приходяе,
 Темницю одмыкае,
 Всихъ козаківъ,
 Бидныхъ невольниківъ,
 На волю выпускае,
 И словами промовляе:
 „Ой козаки,
 Ви, бидни невольники!
 Кажу я вамъ, добре дбайте,
 Въ городі Християнські утикайте;
 Тільки прошу я васъ, одного города Богуслава
 не минайте,
 Моєму баткови й матері знати давайте:
 Та нехай мій батько добре дбае,

Гру́нтів, вели́ких ма́єтків неха́й не збу́ває,
 Вели́ких скáрбивъ не зби́рає,
 Та неха́й менé, дивкы бра́нки,
 Мару́сі, попи́вны Богусла́вки
 Зъ нево́ли не выкупа́є;

Бо вже я поту́рчылась, побусурме́нлась,
 Для ро́скоши Туре́цької,
 Для ла́комства неща́сного!“

Ой ви́зволи, Бо́же, насъ всихъ, би́днихъ не-
 во́льныкивъ,

Зъ тяжко́и нево́ли,
 Зъ ви́ры бусурме́нської,
 На я́сни зóри,
 На тихи́ воды,
 У кра́й весéлий,
 У ми́ръ хре́щений!

Ви́слухай, Бо́же въ про́зьбахъ щирыхъ,
 У неща́сныхъ мо́лтвахъ
 Насъ, би́днихъ нево́льныкивъ!

Аби бу́ли побрязка́чі,
 То бу́дуть и послу́хачі.

Аби ми́ні міся́ць свита́въ; а зóри я й
 кулако́мъ доста́ну.

Або ты, та́ту, йди́ по дро́ва,
 А я бу́ду до́ма;
 Або жъ я бу́ду до́ма.
 А ты йди́ по дро́ва.

Брехне́ю увéсь свить про́йдешь — та на-
 за́дъ не ве́рнешся.

Го́сти пе́ршого дня — зо́лото;
 Друго́го — сриблó;
 А тре́тєго — мидь,
 Хочь до́дому и́дь!

Богáто пани́въ — а на грéблю й ни́кому.

Заставь дурного Богу моляцца — то винь
и лобь пробьё.

Зь брехни не мруть —
Та віры билшъ не-ймутъ.

Зь дужымъ — не борись;
А зь багатымъ — не судись.

Кому-кому, а куцому буде!

Казавъ панъ:
Кожухъ дамъ —
Та й слово ёго тёпле.

Ледачому животови — и пироги вадять.

Не вирь
То звирь:
Хочь не вкусыть — то злякае.

Автопортрет. Олія. 1860.

Цей незвичайний автопортрет Т. Г. Шевченко створив спеціально для продажу (розіграшу в лотерею), щоб одержати кошти на видання свого «Букваря».

Бандурист. *Сепія*. 1843.

Сліпа з дочкою. Автоілюстрація до поеми «Слепая».
Олівець, сепія. 1842.

Портрет дітей В. М. Респіна.
Олія. 1844.

Діти М. І. Кейкуатова. Олівець. 1847.

Байгуші. Сепія. 1855—57.

«Державний кулак». Серія. 1855—56.

Киргизеня. Серія. 1856—57.

Благословіння дітей. Сепія. 1856.

„...я так люблю дітей,
що не надивився б
на справжній відбиток ангела.“

„Мене діти люблять,
а кого люблять діти,
той ще не зовсім поганий чоловік.“

„...треба любити й пишатись
найкращою своєю матір'ю.
І я, яко син її великого сімейства,
служу,
якщо не ради добра
для нього явного,
то, принаймні,
для слави імені України.“

М. Шевченко

БУКВАР ПІВДЕННОРУСЬКИЙ В сучасній транскрипції

Склади

Стих первий ¹.

Чи є що луч-че, кра-ще в сві-ті,
Як у-ку-пі жи-ти,
З бра-том доб-рим доб-ро пев-не
По-знать, не ді-ли-ти?

Стих другий.

По-мо-лю-ся Гос-по-де-ві
Сер-цем о-ди-но-ким
І на злих мо-їх по-гля-ну
Не-злим мо-їм о-ком.

Стих третій.

Спа-си ме-не, по-мо-лю-ся
І вос-по-ю зно-ву
Тво-ї бла-га чис-тим сер-цем,
Псал-мом ти-хим, но-вим.

Стих четвертий.

Гос-подь лю-бить сво-ї лю-де,
Лю-бить, не о-ста-вить,
До-жи-да-є, по-ки прав-да
Пе-ред ни-ми ста-не.

Стих п'ятий.

Влов-лять душу пра-вед-ни-чу,
Кров доб-ру о-су-дять.
Ме-ні Гос-подь при-ста-ни-ще,
За-ступ-ни-ком бу-де
І воз-дасть їм за ді-ла їх

Кро-ва-ві, лу-ка-ві,
По-гу-бить їх, і їх сла-ва
Ста-не їм в не-сла-ву.

Стих шостий.

Пса-лом но-вий Гос-по-де-ві
І но-ву-ю сла-ву
Вос-по-єм чест-нім со-бо-ром,
Сер-цем не-лу-ка-вим;
Во псал-ти-рі і тим-па-ні
Вос-по-єм бла-га-я,
Я-ко Бог ка-ра не-пра-вих,
Прав-им по-ма-га-є.
Пре-по-доб-ні-ї во сла-ві
І на ти-хих ло-жах
Ра-ду-ють-ся, сла-во-слов-лять,
Хва-лять і-м'я Бо-же.

Псалом 132

Чи є що краще, краще в світі,
Як укупі жити,
З братом добрим добро певне
Познать, не ділити?
Яко миро добровонне ²
З голови честної
На бороду Аарону ³
Спадає росою
І на шитії омети ⁴
Ризи дорогої;
Або роси ермонської ⁵
На святії гори
Високії сіонської ⁶
Спадають і творять
Добро тварям земнородним,
І землі, і людям,—
Отак братів благих своїх
Господь не забуде,
Воцариться в дому тихих,
В сем'ї тій великій,
І пошле їм добру волю
Од віка до віка.

Моли́тви

Ісус Христос, син Божий святим духом воплощений од пречистої і пренепорочної діви Марії, научав людей беззаконних слову правди і любові, єдиному святому закону. Люди беззаконні не йняли віри його іскренньому святому слову і розп'яли його на хресті як усобника і богохула. Апостоли, святії ученики його, рознесли по всій землі слово правди і любові і його святую молитву ⁷.

Отче наш, що єси на небесах! Нехай святиться ім'я Твоє, нехай прийде царство Твоє, нехай буде воля Твоя, як на небі, так і на землі. Хліба нашого насущного дай нам сьогодні. І прости нам довги наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим. І не введи нас у випробування, але визволи від лукавого.

Бо Твоє є царство, і сила, і слава навіки. Амінь.

Ширилось і ширилось святее слово Христове на опоганеній землі. Огнем і кровію людською очистилося, як злато в горнилі, тее святее Божее слово, але своїм святим тихим, ясным світлом тойді ж осліпило очі людей поганих; знайшлись лжевчителі і лжепророки. Тойді, в 315 році по воплощенії сина Божого, в городі Нікеї зібрались пресвітери

і єпископи, ревнителі святої Христової заповіді, і одностайне, однодушне написали християнам символ віри⁸.

Вірую в єдиного Бога Отця, Вседержителя, Творця неба й землі і всього видимого й невидимого.

І в єдиного Господа Ісуса Христа, Сина Божого, Єдинородного, від Отця родженого перед всіми віками. Світло від Світла, Бога істинного від Бога істинного, рбдженого, несотвореного, єдиносущного з Отцем, що через нього все сталося.

Він задля нас, людей, і нашого ради спасіння зійшов із небес і воплотився з Духа Святого і Марії Діви, і стався чоловіком.

І був розп'ятий за нас, за Понтія Пілата, і страждав, і був похований.

І воскрес у третій день, згідно з Писанням.

І вознісся на небо, і сидить праворуч Отця.

І вдруге прийде зо славою, судити живих і мертвих, а його царству не буде кінця.

І в Духа Святого, Господа, животворящого, що від Отця і Сина ісходить, що з Отцем і Сином рівнопоклоняємий і рівнославімий, що говорив через пророків.

В єдину, святу, соборну й апостольську Церкву.

Ісповідую одне хрещення на відпущення гріхів.

Очікую воскресіння мертвих.

І життя будучого віку. Амінь.

Беззаконня і неправда вкралися знову в душу людську, і Правоучителі сховалися в дебрі й вертепи; побудували собі скити, келії і святії монастирі; і в своєму святому пристанищі молилися Бо-

гу; й іноді подавали святеє правди слово беззаконним темним людям. Тойді, коло 372 року, в тихій своїй келії озвався за слово Христове Едеський диякон Єфрем Сірін⁹ і, повчаючи людей в церкві і на вулиці, як заповідь Христову передав нам свою святую молитву.

Господи і владико живітв мого! Дух неробства, нудьги, любострастя і марнословія не дай мені.

Дух же доброчесності, смиренномудрості, любові даруй мені, рабу Твоєму.

Гей, Господи Царю, даруй мені зріти мої прогрішення і не осуджувати брата мого, яко благословен єси на віки віків. Амінь.

Де єсть добрі люди¹⁰,
Там і правда буде,
А де кривда буде,
Там добра не буде.

Як хто скаже: «Я Бога люблю», та ненавидить брата свого, той неправдомовець¹¹.

І Ів. 4.20

Дума про пирятинського поповича Олексія¹²

На синьому морі, на білому камені
Ясенький сокіл жалібно квилить, проквіляє,
Смутно себе має, на синєє море спільна

поглядає,

Що на синьому морі недобре щось починає:
Що на небі всі зорі потьмарило,
Половина місяця в хмари вступило;
А із низу буйний вітер повіває,
А по синьому морю супротивну хвилю піднімає,
Судна козацькі на три часті розбиває:

Одну часть взяло,

В землю Агарянську¹³ занесло;

Другу часть гирло

Дунайськеє пожерло;

А третя — де ж ся має?

В синьому морі потопає!

При той часті був Грицько Зборовський,
Отаман козацький запорозький.

Той по судну походжає, словами промовляє:

«Хтось між нами, панове, великий гріх на
собі має,

Щось дуже злая хуртовина на нас налягає;
Сповідайтесь, брати, милосердному Богові,
Синьому мореві і мені, отаманові кошовому!
В синє море впадайте,
Війська козацького не губіте!»

То козаки тее зачували,

Та й всі замовчали:

Бо в гріхах себе не знавали.

Тільки обіззався писар військовий,
Козак лейстровий¹⁴,

Пирятинський попович Олексій:

«Добре ви, братця, учиніте,

Мене самого возьміте,

Мені чорною китайкою очі зав'яжіте,

До шиї білий камінь причепіте

Та й у синєє море зопхніте!

Нехай буду один погибати,

Козацького війська не збавляти!»

То козаки тее зачували,

До Олексія-поповича словами промовляли:

«Ти ж святее письмо в руки береш, читаєш,

Нас, простих людей, на все добре навчаєш:

Як же найбільше од нас на собі гріхів маєш?»

«Хоча святее письмо я читаю,

Вас, простих людей, на все добре навчаю,

А я все сам недобре починаю.

Як я із города із Пирятина, панове,

виїжджав,

Опрощення з панотцем і з паніматкою

не брав;

І на свого старшого брата великий гнів

покладав;

І близьких сусідів хліба й солі безневинно

збавляв;

Діти малії, вдови старії стременим у груди

штовхав;

Безпечно по улицах конем гуляв;

Против церкви, дому Божого, проїжджав —

Шапки з себе не знімав.

За те, панове, великий гріх маю,

Тепер погибаю!

Не єсть се, панове, по синьому морю хвиля

встає;

А єсть се — мене отцевська й материнська

молитва карає!

Коли б мене сая
Хуртовина злая
В морі не втопила,
Од смерті молитва боронила,
То знав би я отця і матір шанувати,
 поважати!
То знав би я старшого брата за рідного
 батька почитати
І сестру рідненьку за неньку у себе мати!»
То як став попович Олексій гріхи свої
 сповідати,
То стала злая хуртовина по синьому морю
 стихати;
Судна козацькії догори, як руками, піднімала,
До Тендера-острова ¹⁵ прибивала.
То всі тойді козаки дивом дивовали:
Що по якому синьому морю, по бистрій хвилі
 потопали,
А ні одного козака з-межи війська не втерляли!
Отже тойді Олексій попович із судна
 виходжає,
Бере святеє письмо в руки, читає
І всіх добрих людей на все добре навчає,
 До козаків промовляє:
«От тим би то, панове, треба людей поважати,
Панотця і паніматку добре шанувати!
Бо которий чоловік тее уробляє,
Повік той щастя собі має,
Смертельний меч того минає,
Отцева й матчина молитва зо дна моря виймає,
Од гріхів смертельних душу одкупляє,
На полі й на морі на помоч помагає!»

Дума про Маруся
попівну Богуславку¹⁶

Що в нашій землі християнській за день
тепера».

Тоді дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Тєє зачуває,
До козаків словами промовляє:
«Ой козаки,
Ви, біднії невольники!
Що сьогодні у нашій землі християнській
Великодняя субота,
А завтра святий празник, роковий день
Великдень».

То тоді-то козаки тєє зачували,
Білим лицем до сирої землі припадали,
Дівку-бранку,
Марусю, попівну Богуславку,
Кляли-проклинали:
«Та бодай ти, дівко-бранко,
Марусю, попівно Богуславко,
Щастя й долі собі не мала,
Як ти нам святий празник, роковий день
Великдень сказала!»

То тоді дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Тєє зачувала,
Словами промовляла:
«Ой козаки,
Ви, бідні невольники!
Та не лайте мене, не проклиняйте;
Бо як буде наш пан турецький до мечеті
виїжджати,

То буде мені, дівці-бранці,
Марусі, попівні Богуславці,
На руки ключі оддавати;
То буду я до темниці приходжати,
Темницю відмикати,

Вас всіх, бідних невольників, на волю
випускати».

То на святий празник, роковий день
Великдень,
Став пан турецький до мечеті виїжджати,
Став дівці-бранці,
Марусі, попівні Богуславці,
На руки ключі оддавати.
Тойді дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Добре дбає —
До темниці приходжає,
Темницю одмикає,
Всіх козаків,
Бідних невольників,
На волю випускає
І словами промовляє:
«Ой козаки,
Ви, бідні невольники!
Кажу я вам, добре дбайте,
В городи християнські утікайте;
Тільки прошу я вас, одного города Богуслава
не минайте,
Моєму батькові й матері знати давайте:
Та нехай мій батько добре дбає,
Грунтів, великих маєтків нехай не збуває,
Великих скарбів не збирає,
Та нехай мене, дівки-бранки,
Марусі, попівни Богуславки
З неволі не викупає;
Бо вже я потурчилась, побусурменилась
Для розкоші турецької,
Для лакомства нещасного!»

Ой визволи, Боже, нас всіх, бідних
невольників,
З тяжкої неволі,

З віри бусурменської,
На ясні зорі,
На тихі води,
У край веселий,
У мир хрещений!
Вислухай, Боже, в просьбах щирих,
У нещасних молитвах
Нас, бідних невольників!

Народні пословиці

Аби були побрязкачі,
То будуть і послухачі.

Аби мені місяць світив, а зорі я й кулаком дістану.

Або ти, тату, йди по дрова,
А я буду дома;
Або ж я буду дома,
А ти йди по дрова.

Брехнею увесь світ пройдеши —
та назад не вернешся.

Гості першого дня — золото;
Другого — срібло,
А третього — мідь,
Хоч додому їдь!

Багато панів — а на греблю й нікому.

Застав дурного Богу молитися —
то він і лоб розіб'є.

З брехнею не мруть —
Та віри більш не ймуть.

З дужим — не борись,
А з багатим — не судись.

Кому-кому, а куцому буде!

Казав пан:
Кожух дам —
Та й слово його тепле.

Ледачому животіві — і пироги вадять.

Не вір,
То звір:
Хоч не вкусить — то злякає.

ПРИМІТКИ

1. Стих перший — шостий, псалом 132. Т. Г. Шевченко тут використовує уривки із своїх «Псалмів Давидових» — віршів, написаних за мотивами релігійно-філософських пісень-псалмів, які входять до Біблії і авторство яких приписується цареві стародавньої ізраїльсько-іудейської держави Давидові (XI — бл. 950 р. до н. е.). Четвертий рядок у стиху першому і псалмі 132 Т. Г. Шевченко подає в різних редакціях. У сучасних виданнях «Кобзаря» прийнята редакція стиха першого.

2. Миро добровонне — запахише масло, яке з давнини використовували в медицині, для пахощів, бальзамування тіл покійників. Помазання священним миром — одне з таїнств, яке, за релігійними віруваннями, освячує людину. Для його виготовлення використовується смола тернистого чагарника, що росте в південній Аравії та Африці.

3. Аарон — за Біблією, єврейський первосвященик, старший брат пророка Мойсея. Мойсей був недорікуватий, і Аарон повинен був говорити за нього перед народом і фараоном єгипетським, щоб той відпустив євреїв з єгипетської неволі. Бог назвав Аарона вустами Мойсеевими і пророком його.

4. ...Омети ризи дорогої — поли, краї старовинного одягу.

5. Ермон — одна з відомих з Біблії священних гір у Палестині.

6. Святії гори високії сіонські. Сіон (сонячний, блискучий) — вживалося для означення пагорба взагалі. Сіоном, вважалося, називався південний з пагорбів, на котрих стояв стародавній Єрусалим. На Сіоні був зведений палац царя Соломона, а згодом — величний палац царя Ірода.

7. Святая молитва — Отче наш, або ж Молитва Господня. У християнстві вважається зразком для всіх молитов і всезагальною християнською молитвою. Ісус Христос, за Євангелієм, виголосив її вперше у своїй знаменитій Нагірній проповіді, навчив своїх учнів-апостолів, а вони передали всім віруючим. Молитва складається із заклику-звертання, семи прохань і славослов'я. Незнання отчєнашу в народі вважалося чи не найгіршою ознакою безбожності або ж розумової неповноцінності.

8. Символ віри — «Символ віри», або «Вірую», також належить до найголовніших молитов у християнській релігії. В ній викладені основні положення, незаперечні істини (їх дванадцять) християнського віровчення, яких має дотримуватись кожен істинний християнин.

9. Едеський дякон Єфрем Сірін — один з найвидатніших діячів (отців) християнської церкви IV ст. н. е. Уславив своїми численними богословськими працями Едеську школу, яка процвітала у м. Едесі (Півн. Месопотамія) в IV—V ст. Кращу частину творчості Єфрема Сіріна складали проповіді на моральну проблематику. Багато з них присвячувалося настановам щодо зміцнення сім'ї, виховання дітей.

10. *Де єсть добрі люди...* — народна приказка в запису Т. Г. Шевченка.

11. *Як хто скаже...* — вислів узят з Першого соборного послання св. апостола Івана (гл. 4, вірш 20; в оригіналі помилково вказано гл. XXIV). Іван Богослов — один з 12 обраних учнів (апостолів) Ісуса Христа. Християнська церква вважає його автором одного з чотирьох канонічних Євангелій (життєписів Ісуса Христа), трьох соборних Послань і Одкровення, або Апокаліпсису — пророцької книги про кінець світу, боротьбу Христа й антихриста, про страшний суд. Усі ці твори входять до Нового Заповіту.

12. *Дума про пирятинського поповича Олексія.* Належить до найпопулярніших народних дум. Існує близько 30 її записів. Т. Г. Шевченко подає один з найбільш поширених варіантів, коли розбухчане море заспокоюється одразу після щирого покаяння Олексія поповича у скосних гріхах. Є ще варіант, коли Олексій попович виявляє готовність віддати життя заради порятунку товариства, але море втихомирюється і від меншої жертви — крові з відрубаного пальця. У творі яскраво розкриваються найважливіші принципи народної моралі. Історичного прототипу головного героя думи не встановлено.

13. *Земля Агарянська* — мусульманська (тут: турецька чи татарська). За біблійськими переказами, Агар була рабинею-египтянкою, яка жила в сім'ї давньоєврейського патріарха Авраама. Дружина Авраама Сара була бездітною і запропонувала Авраамові взяти за жінку Агар. Агар народила від Авраама сина Ізмаїля, який став родоначальником ізмаїльтян, арабів. Потім агарянами стали називати взагалі всіх мусульман.

14. *Лейстровий* — ресстровий, тобто козак не запорозький, а городовий, занесений до ресстру. Ресстром обмежувалася кількість козаків.

15. *Тендер-острів* — вузький піщаний острів-коса біля північного узбережжя Чорного моря, на схід від гирла Дніпра.

16. *Дума про Марусю поїону Богуславку.* Один з найбільш відомих і найдовіршених творів народної епоси. Сюжет думи, широко використаний в літературі й мистецтві, відображає одне з найдраматичніших явищ в історії українського народу — турецько-татарське невольництво. У творі яскраво показується сила духу і стійкість полонеників, туга за рідною землею, прагнення свободи. Відомо близько десяти записів цієї думи від різних кобзарів і лірників. Варіант, який подається в «Букварі», для сучасного читача цінний ще й тим, що він після Т. Г. Шевченка не зазнав доволі значущих «обробок» і редагувань, якими спотворено і сфальсифіковано чимало творів фольклору.

КОБЗАРЕВИЙ «БУКВАР»

«Букварь южнорусский» — остання прижиттєва книжка Тараса Шевченка. Цей посібник для навчання грамоти українською мовою в недільних школах поет уклав восени 1860 року. Наприкінці грудня він був надрукований тиражем 10 000 примірників, хоча на обкладинці час видання позначено наступним роком.

«Почав «Кобзарем», а закінчив «Букварем», — з докором мовив якось Пантелеймон Куліш, котрий у різний час був для Шевченка то другом-однодумцем, видавцем і редактором його поезій, то ревнивим суперником на терені історико-літературних змагань, а то й дошкульним критиком частини творчого доробку митця¹. Спробуємо осягнути логіку цього «докору».

Куліш одним із перших збагнув і поцінував могутню силу Шевченкового слова і писав, зокрема, у своїх спогадах: «З'явився Шевченко з голосним плачем своїм по нещасливій долі земляцькій і заспівав перед небожатами:

Світе тихий, краю милий,
Моя Україно!
За що тебе сплюндровано,
За що, мамо, гинеш?..

Сей спів був... воістину гуком воскресної труби архангела... Сам Шевченко зробився не тим, яким я його покинув, ідучи з України. Се вже був не Кобзар, а національний пророк... Для мене ж сяєво його духа було чимось надприродним»².

Спогади Пантелеймона Куліша стосуються часу, коли в Шевченковому слові жили уже і поема «Кавказ», і «Давидові псалми», а також два поетових духовних заповіти: «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє» та «Як умру, то поховайте...». І якими б суперечливими й різкими не були висловлювання Куліша про окремі твори й видання Шевченка, усе ж гордовитий і запальний друг Кобзаря завжди писав про нього як про одного з найбільших поетів слов'янства й усього світу. З такими мірками підходив Куліш до поцінування всієї творчої діяльності Кобзаря. І чи не через надмірну вимогливість виніс він суворий присуд російським повістям Шевченка?

Втім, несприйняття Кулішем «Букваря» можна пояснити й прос-

тіше: його зачепленим честолюбством. Річ у тім, що Шевченковому виданню передувала поява Кулішевої «Граматки»³. Назвою вона відрізняється, але суттю — це той самий «Буквар», хоча й скомпонований на дещо інших засадах. Перша Кулішева «Граматка» з'явилася 1857 року. Автор переслав її Шевченкові до Нижнього Новгорода, де той затримався, повертаючись із заслання, в очікуванні дозволу на право жити в Петербурзі. Поет, що за десять невольницьких літ змудувався за рідним словом, вітав її появу щирією душою і у відповідь писав Кулішеві: «Граматка» твоя так мені на серце пала, що я не знаю, як тобі й розказати. Розкажу колись, як дасть Бог побачимось, а тепер тільки дякую, і ще раз дякую, і більш нічого»⁴.

Свого часу висловлювалися надумані твердження, що докладніше ознайомившись із змістом «Граматки», Шевченко розчарувався в ній і тому узявся за складання «Букваря»⁵. Але ж відомо, що поет «докладно ознайомився» з «Граматкою» не колись, а тоді, у Нижньому Новгороді, бо інакше не з'явилися б у його щоденнику такі захоплені про неї рядки: «Як гарно, розумно і шляхетно укладений цей зовсім новий буквар. Дай Боже, аби він прищепився в нашому бідному народі. Це перший вільний промінь світла, що може проникнути у задушену попами невольницьку голову»⁶.

Схоже, що поет загалом не мав наміру протиставляти свого видання Кулішевому, оскільки «Буквар» не був для нього самоцілью. Задум Шевченка щодо свого вкладу у справу народної освіти був набагато ширшим. Про це він писав у листі до Михайла Чалого: «Думка єсть за «Букварем» напечатати лічбу (арифметику) — і цінні, і величини такої ж, як і «Буквар». За лічбою — етнографію і географію в 5 копійок. А історію, тільки нашу, може вбгаю в 10 копійок. Якби Бог поміг оце мале діло зробити, то велике само б зробилося»⁷. Зрозуміло, що задумана серія книжечок мала розпочинатися такою, що навчала б грамоти.

У цьому задумі неважко вловити відлуння тих палких мрій і далекосяжних намірів, якими надихалися учасники славнозвісного таємного Кирило-Мефодіївського товариства. До нього належав, як відомо, і Т. Г. Шевченко. В числі найважливіших програмових завдань товариства було й заснування шкіл з рідною мовою викладання, видання книжок, підручників для «простого народу». Кирило-мефодіївці спрагло сподівалися таких часів, коли навіть точні науки викладатимуться українською мовою!

Розмірковуючи над цілісною системою національної освіти, зокрема початкової, Тарас Григорович ніколи окремо й докладно не писав про її роль у суспільному загальноукраїнському і, назагал, в духовному житті людини і людності, а тому не поминімо того глибокого змісту, який закладено у прикінцевому рядку про «мале» і «велике» діло з його листа, що цитувався вище. Велике діло свого життя — боротьбу за ідеали волі і правди на землі поет безпосередньо пов'язував із поширенням навчання, просвіти. На роздуми про це не раз натрапимо в його поезіях. Згадаймо бодай рядки, в

яких із силою воістину вражаючою виявлено драматичність стану поетової душі:

І день іде, і ніч іде,
І голову схопивши в руки,
Дивуєшся, чому не йде
Апостол правди і науки?

І, напевне ж, не випадково ці слова зринули з глибин поетового серця саме тоді, коли він був поглинутий думками і турботами про видання свого «Букваря».

У Кулішеві «Граматці» і Шевченковому «Букварі» більше спільного, аніж такого, що можна протиставити. Вони подібні не тільки побудовою, але й змістом навчального матеріалу (окремо виділені молитви, українські думи, прислів'я тощо). Розпочинаються обидві книжки азбуками і однаковими шістьма уривками із Шевченкових переспівів «Давидових псалмів», які в обох випадках призначені для читання по складах. Зауважмо, що саме в «Граматці» вперше опубліковано п'ять віршів із вказаних переспівів, здебільшого в уривках.

То безперечно, що укладаючи «Букваря», Шевченко зважав на «Граматку». Зважав, але не в усьому. Кулішеве видання для того часу було не тільки необхідним, корисним, але й розкішним. Це книжка на півтора сторінок з окремими ілюстраціями, вигадливими заголовними літерами, заставками і кінцівками, з передмовою і післямовою, розлогим і ґрунтовним коментуванням навчального матеріалу. Усього цього в Шевченковому виданні немає. Але й коштувала ота книжка, як на той час, теж немало: 50 копійок. У порівнянні з «Граматкою» «Буквар» непоказний. Простий щодо художнього оформлення, у м'якій обкладинці, обсягом у 24 сторінки і з ціною відповідною: 3 копійки. Саме оці копійки, що робили книжечку приступною для найбільшого люду, і спричинили більшість удаваних вад Кобзарєвого «Букваря».

При поцінуванні його як навчального посібника не забуваймо, що він писався не тільки, а можливо, не стільки для дітей, як для дорослих, адже переважно вони у недільні та святкові дні здобували початкову освіту у школах, які через те і називалися недільними. Що ж до змісту «Букваря», то давно і правильно помічено, що він наскрізь перейнятий демократичними і гуманістичними ідеями, починаючи із перших своїх рядків:

Чи є що краще, лучче в світі,
Як укупі жити.
З братом добрим добро певне
Познати, не ділити?

Шевченко узявся за видання «Букваря» без будь-яких спонукань і заохочень, розраховуючи тільки на себе. Аби добути гроші на цю добру справу, поет-художник вирішив виконати автопортрет і розі-

грати його в лотерею. І от у вересні 1860 року на виставці в Петербурзькій Академії мистецтв Шевченко представив п'ять офортів та автопортрет, мальований олійними фарбами. Ці твори одразу набули значного розголосу і були високо поціновані як академічними спеціалістами, так і тогочасними художніми оглядачами. За офорт «Вірсавія» художника удостоїли звання академіка гравюри. «Русский художественный листок», що його видавав Василь Тімм, писав про участь Шевченка у виставці: «Відомий малоросійський поет Т. Г. Шевченко виставив п'ять дуже вдалих гравюр і свій власний портрет, намальований олійними фарбами. Ми чули, що художник мав на меті розіграти цей портрет в лотерею, збір від якої він призначав на видання дешевої малоросійської абетки. Від щирого серця бажаємо, щоб ця чутка підтвердилася і щоб задуманому Т. Г. Шевченком сприяв усілякий успіх»⁸.

На згаданому автопортреті художник зобразив себе молодшим, аніж був на той час: справжнім парубком у вишиванці, свитці і смушвей шапці, із геть сумними, аж до слюзи, глибокими, в присутності очима. Такий відхід від реальності, певна «театралізація» автопортретного образу поодиноким, якщо не єдина, в художницькій практиці митця. І то не випадок, адже портрет малювався із думою про отчий край, з надією на відродження української школи. Лотерея мала проводитися в колі української громади Петербурга і тих, хто співчував українській ідеї. І чи не через те в автопортретному образі наголос зроблено на моменті національному? Щемка надія молодила Кобзаря, а передчуття земної смерті трагічними полисками бриніли в присмерковому світлі його очей.

Може виникнути запитання: чому Тарас Григорович поіменував свого «Букваря» «южнорусским»? Запитання природне, бо з ім'ям Шевченка пов'язуємо високе відродження самого слова «Україна». Прямих свідчень про те, що повна назва «Букваря» авторська, не маємо. Однак так само нема ніяких даних, що така назва суперечила авторській волі Шевченка. З огляду на це вірогідним видається пояснення: на той час існувала видавнича традиція, за якою назви українських книжок, що видавалися в Петербурзі, на обкладинці і титульній сторінці позначалися російською мовою. Поламав цю традицію щодо Шевченкових видань той-таки Пантелеймон Куліш, в друкарні якого явився світові «Кобзар» 1860 року.

Якщо назва не суперечила волі автора, то сприймаймо її як усвідомлений компроміс або запобіжну дію на можливу реакцію цензури. Кажемо про це, оскільки слово «Україна» (щоправда теж по-російськи) Шевченко уже вживав у назві одного із своїх видань. Мається на увазі альбом офортів «Мальовнича Україна», що вишов друком у Петербурзі 1844 року. Альбом з'явився як частина великого задуму Шевченка: представити перед очі цивілізованого світу в офортах Україну в усій красі її: і краєвидами гарною, й історією славною, і побутом цікавою. В листі до чернігівського губернатора художник, прохаючи посприяти поширенню офортів, писав: «Історія Південної Росії усіх і всякого дивує своїми напів-легендарними лицарями і тим, що тут діялося: народ надивовижу

оригінальний, земля прекрасна, і усього цього досі ще не бачили очі освіченого люду, тоді як Малоросія давно вже мала і композиторів своїх, і художників, і поетів. Що їх так причарувало, що вони забули своє рідне, не знаю... Ті, хто хоч раз бачили нашу Країну, кажуть, що хотіли б жити і вмерти на її прекрасних полях. А що казати нам, дітям її... треба любити й пишатись найкращою своєю матір'ю. І я, яко син її великого сімейства, служу, якщо не ради добра для нього явного, то, принаймні, для слави імені України»⁹.

Окрім слів великої любові до рідної землі, зауважмо в цьому уривку, як Шевченко утверджує назву «Україна», веде від офіційних «Південна Росія» та «Малоросія», через часто вживане у його віршах «Країна», до відродженого ним «Україна».

Отож, повна назва «Букваря» була спричинена не стільки бажанням автора, скільки його міркуваннями, зумовленими зовнішніми чинниками. Сказане стверджується і таким фактом: по виході видання у світ Шевченко неодноразово згадує його у листах, називаючи просто «Букварем» і жодного разу не вживає слова «южнорусский»¹⁰.

Згадай про те, що Шевченко, міркуючи над змістом підручника і його назвою, завжди мав на гадці цензорів, і не безпідставний. Передовсім, поет на практиці вже не раз наражався на підозріливе ставлення офіційних чинів до українського слова. У даному ж випадку підозра посилювалась, оскільки це слово йшло у світ від Шевченка — колишнього «політичного злочинця», якого змусили спокутувати великий гріх любові до України десятилітньою неволею. Відав поет і про те, що цензура буде подвійною: світською і духовною, оскільки в його «Букварі» були тексти Святого Письма і такі, що тісно з ним пов'язані. Через те автор підручника «відредагував» усе настільки, що обидва цензурні дозволи не забарилися, хоча й документи зберегли побоювання цензорів стосовно того, чи доречно вміщати в «Букварі» прислів'я типу: «Багато панів — а на греблю й нікому», «Казав пан: кожух дам — та й слово його тепле», бо вони, мовляв, «не зовсім доречні... оскільки в них виражено почуття недовіри простолуду до вищих станів»¹¹. Справжня ж боротьба офіційних кіл і цензури проти Шевченкового «Букваря» почалася після його появи на світ і зводилася вона до створення усіляких перепон його поширенню в народі. Прикладом може бути історія із кількома тисячами підручників, надісланих київському митрополитові Арсенію для розповсюдження у сільських школах. Митрополит, порадившись із відповідними петербурзькими чинами, не дав згоди на використання «Букваря» як підручника для навчання дітей. Ця заборона опиралася на висновки Головного управління цензури, з яких видно, що український буквар стояв, як в народі кажуть, кісткою у горлі царських урядовців. Вони воліли б, щоб його взагалі не було. Про це свідчать такі зізнання: «Заборона друкувати цю книжку не мала б ніяких законних підстав; але сприяння від імені уряду її поширенню в Малоросії як народного підручника навряд чи було б доречним. Видання цієї книжки, так само, як інших, подібних їй, що скомпановані для простолуду

вповні стосується Шевченкового диптиха «Байгуші» — «Державний кулак».

На першій сепії зображення казахських дітей подано поряд з автопортретом художника. На порозі казарми стоять двоє хлопчиків-байгушів (по-нашому: бідарів, бідолах); стоять босоніж і просять милостиню. Голосом, мімікою, жестом завчено і звично прохає старший, що з торбою через плече, а другий, геть маленький, окатий тримає собі щось на зразок казанка і навіть не усвідомлює трагедійності цього дійства. Вже самі оці два персонажі разом з невігданою сюжетною дією прекрасно передають ідею співчуття й милосердя. А образ художника-засланця надає йому метафоричного узагальнення. Завдяки погляду Шевченка, в якому і біль, і докір, і гнів, твір прочитується не як сентиментальний, а як гостровикри-вальный.

Сепія «Державний кулак» служить прекрасною ілюстрацією метафоричного мислення художника. Символічне значення мають у ній фортечна стіна, двоголовий орел над брамою (символ самодержавства), темрява у вікні, кулак і навіть оголеність дитячих тіл. Тут оголеність, нагота — ознака бідності, злиденності, бо (словами Шевченка) «наготи нічим одягти». Цікаво, що і в поетичному мовленні митця семантичні поля слів «голе» й «убоге» взаємодіють, переплітаються, тяжіють до злиття. Згадаймо бодай такі рядки: «а ми малі були і голі», чи «бо я було трохи не голе — таке убоге», або ще такі, пов'язані із засланням і звернені до своїх дум: «прилітайте у степ погуляти з киргизами убогими. Вони вже убогі, уже голі...»

Наприкінці заслання художник створив серію з десяти малюнків, яка відома під назвами «Телемак» — «Діоген» або «Сюїта самотності». Твори, що складають серію, переважно на біблійні та античні сюжети. При художньому потрактуванні сюжетів та літературних образів Шевченко в метафоричний спосіб розповів про події власного невольницького життя, про свої роздуми, настрої, відчуття. Третьою у цій цікавій, хоч і не простій для сприйняття серії, автором понумерована сепія «Ісус благословляє діток».

У неволі діти були для Шевченка особливою розрадою. В одному із листів до друга він просив вислати йому просту фотографію дитячої голівки: «... а чи не вдасться тобі на темному тлі дитяча голівка... я так люблю дітей, що не надивився б на справжній відбиток ангела»¹⁴. А в поемі «Княжна», створеній на засланні, поет пише:

Ох, діти! Діти! Діти!
Велика Божа благодать!

Ці натхненні поетичні зізнання дають зрозуміти, чому Шевченко обрав саме такий євангельський сюжет:

«Тоді привели Йому діток, щоб поклав на них руки і за них помолвився, учні ж їм докоряли. Ісус же сказав: «Пустіть діток і не боро-

ніть їм приходити до мене, — бо Царство Небесне належить таким». І він руки на них поклав, та й пішов звідтіля».

Постать Спасителя, що благословляє дітей, зображена вдалині, у лівій частині аркуша, а на передньому плані — матір із немовлям, що ждуть благословіння. І як тут не сказати про подібність і єдність образного мислення поета-художника, не нагадати наостанок високе і щире поетове:

У нашім раї на землі
Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитятчком малим.

Заслання — то неволя і журба, то ніч душі, але, траплялось, розвиднювались ночі. І то — од слова незрадливих друзів, якими, хоч не так вже й густо, а все ж засіяним було поетове життя. Ці люди надивовижу різні за віком, званнями, знаннями, майновим станом. Серед них і наївні дітлахи, і мудрі старці, неграмотні селяни, і найзнаменитіші митці і вчені, рядові солдати й генерали, вихідці з найбідніших соціальних низів — кріпаки, байгуші і титуловані — князі і графи. До останніх належали віце-президент Петербурзької Академії мистецтв Федір Толстой та його дружина Анастасія Іванівна, котру поет у пориві вдячності назвав сестрою.

Усім відомо, що Шевченко вирвався із заслання, завдячуючи гуманним і сміливим зусиллям родини Толстих. З-поміж листів Анастасії Іванівни до Шевченка у Новопетровський форт один був особливо хвилюючим. У ньому графиня висловлювала свою надію, навіть упевненість, що у скорому часі становище Шевченка зміниться і вони зустрінуться в Петербурзі. Вкрай схвилюваний поет лише через кілька днів зміг узятися за перо і написати у відповідь натхненну сповідь-імпровізацію, в якій з радісним піднесенням висловлював вдячність своїй адресатці, ділився планами, мріями.

У пам'ять того дня, коли від Анастасії Толстої була одержана звістка про сподівану волю, Шевченко виконав і через своїх друзів переслав їй малюнок, поименований їм «Киргизеня». На перший погляд, сюжет малюнка може здатися простим і наївним. Але вже сам факт змалювання сценки з життя одного з пригноблених царом народів несе в собі певний соціальний зміст. А ставлення художника до казахського хлопчика виразно проявляється не тільки в способі змалювання, але й через автопортретне зображення на задньому плані: з глибокою симпатією дивиться поет-засланець на свого маленького приятеля. Так через мотив безжурного дитинства передано драму поетової неволі, його співчуття до казахів приречених царом на темряву і злидні.

У щоденникових записах, листах Т. Г. Шевченка, спогадах сучасників знайдемо ще дуже багато свідчень про щире й сердечне дружбу великого нашого поета з дітьми. Він не раз недільного дня збирав з півсотні малюків, накуповував їм усякої всячини і радів з їхньої радості. Чи то в міській квартирі, чи на сільському вигоні

залюбки заводив веселі ігрища і захоплювався ними не менше, ніж його маленькі друзі. «Мене діти люблять, — з теплою втіхою говорив він, — а кого люблять діти, той ще не зовсім поганий чоловік!»

Щирою любов'ю і турботою про майбутнє народу, про його духовність світиться остання книжка Кобзаря — його «Буквар». Хай же те неугасиме світло завжди осяває юні душі, освітлюючи їм дорогу до щастя й добра.

Володимир Яцюк

- ¹ Чалый М. Жизнь и произведения Тараса Шевченко. — К., 1882. — С. 180.
- ² Цит. за вид.: Куліш П. Спогади про Т. Шевченка. — Харків — Київ, 1930. — С. 37—45.
- ³ Граматка / Уклад П. Куліш. — Спб. — 1857.
- ⁴ Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 6 т. — К., 1964. — Т. 6. — С. 193.
- ⁵ Чавдаров С. Педагогічні ідеї Т. Г. Шевченка. — К., 1953. — С. 162—163.
- ⁶ Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 6 т. — Т. 5. — С. 172.
- ⁷ Там же. — Т. 6. — С. 277.
- ⁸ Русский художественный листок, издаваемый Тимомом. — Спб., 1860. — № 36. — С. 152.
- ⁹ Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 6 т. — Т. 6. — С. 31—32.
- ¹⁰ Там же. — С. 276—280.
- ¹¹ Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах. — К., 1950. — С. 299.
- ¹² Там же. — С. 300.
- ¹³ Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 6 т. — Т. 6. — С. 207.
- ¹⁴ Там же. — С. 89.

ЗМІСТ

Гончар Олесь. Батько Тарас — дітям України. Вступне слово	3
БУКВАРЬ ЮЖНОРУССКИЙ 1861 року. Фототипічне видання	9
БУКВАР ПІВДЕННОРУСЬКИЙ В СУЧАСНІЙ ТРАНСКРИПЦІЇ	35
Примітки	51
Яцюк Володимир. Кобзаревий «Буквар». Післямова	53

Шевченко Т. Г.

Ш37 Буквар південноруський 1861 року:
Для мол. та серед. шк. віку / Упоряд.
М. М. Ілляша; Вступ. слово О. Т. Гон-
чара; Післямова В. М. Яцюка. — К.:
Веселка, 1991. — 63 с.: іл.
ISBN 5-301-01333-5

До книжки увійшли фототипічне видання «Букваря южнорусского 1861 року», укладеного і виданого Т. Г. Шевченком, тексти для читання з нього в сучасній транскрипції, розповідь про історію і драматичну долю першовидання, про педагогічні погляди і просвітницькі задуми Кобзаря, про його щирою любов до дітей. Видання ілюстроване фоторепродукціями картин і малюнків Т. Г. Шевченка.

Ш 4803640105—227 БЗ—19—27.91. ББК 84Ук1
М206(04)—91

Литературно-художественное издание

Шевченко Тарас Григорьевич

БУКВАРЬ ЮЖНОРУССКИЙ
1861 года

(На украинском языке)

Для младшего и среднего
школьного возраста

Вступительное слово

Гончара Олеса Терентьевича

Послесловие

Яценка Владимира Макаровича

Составление, примечания

Ильина Николая Максимовича

Фоторепродукции

Степана Виктора Николаевича

Обложка Вересюка Вадима Павловича

Киев «Веселка»

Художный редактор Д. П. Присяжнюк

Технічний редактор Ф. Н. Різник

Корректоры Г. Ю. Павлюцька, Т. М. Васильєва

ИБ № 5920

Здано на виробництво 06.08.91. Підписано до друку 16.10.91.

Формат 84×108¹/₃₂. Папір друк. № 1. Гарнітура тип «Таймс».

Друк високий. Умовн. друк. арк. 3,36+вкл. (0,42) = 3,78.

Умовн. фарб.-відб. 5,54. Обл.-вид. арк. 2,23+вкл. (0,36) = 2,59.

Тираж 100 000 пр. Зам. 1—2835. Ціна 60 к.

Ордена Дружби народів видавництво дитячої літератури «Веселка»,
254655, Київ, МСП, Мельникова, 63.

Головне підприємство РВО «Поліграфкинг», 252057,

Київ-57, Довженка, 3